

АНДРІЙ ШЕВЦІВ

ЗАКЕРЗОННЯ: УКРАЇНСЬКИЙ РАХУНОК

У польській історичній науці чимало написано про польсько-український конфлікт 1943—1947 рр., — ця тема не втрачає суспільно-політичної гостроти від часу тих подій. Мірилом об'єктивності польських дослідників є їхній поступ у з'ясуванні числа цивільних жертв, особливо з українського боку. Відразу зазначимо, що ці підрахунки навряд чи коли-небудь зможуть претендувати на точність, — хоча б тому, що розмежування цивільних та військових є дуже умовним. Слід враховувати, що багато українців належало до «напіввійськових» самооборонних кущових відділів (СКВ), а також до цивільної, іноді озброєної мережі ОУН. Водночас, польські військовики у своїх звітах часто називали загиблих цивільних українців вояками, щоб уникнути відповідальності перед командуванням. Іван Кривуцький, який особисто складав списки жертв польських нападів на села Бахів та Березка в березні 1945 р., зазначив в інтерв'ю авторові цієї статті, що він вносив туди не лише загиблих, чиї тіла було знайдено, а й тих, хто зник безвісти. Зниклі склали вагому частину, хоча багато хто з них насправді врятувався втечею; за словами І. Кривуцького, потім дехто повертався до своїх домівок¹. Як пише історик Гжегож Г. Мотика, «у різних повідомленнях чисельність жертв в одній місцевості коливалася від 100 до 1 300 осіб. Часто такі суперечності може вирішити лише ексгумація»². Однак навіть приблизні підрахунки мають об'єктивні межі. Тож, мета цієї статті — з'ясувати стан вивчення в польській історіографії чисельності втрат українського цивільного населення, завданих польськими військовими формуваннями на Закерзонні в 1943—1948 рр.

Нас цікавить час (у роки Другої світової війни та в роки повоєнні), коли на території нинішньої Польщі польські військові формування

¹ *Інтерв'ю з Іваном Кривуцьким, 1921 р. н., взято в с. Сокільники 11.11.2006 р.*

² *Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. — Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1999. — S. 481.*

здійснювали збройні напади на українські села, внаслідок яких гине цивільне населення, що не мало змоги чинити рівноцінного спротиву*. Цей час можемо поділити на два основні періоди: розгортання «холмського фронту» та здійснення депортації.

Під першим періодом маємо на увазі події весни 1944 р. на Холмщині, коли точилися бої між Українською Повстанською Армією (УПА) та Армією крайовою (АК) за контроль над стратегічними підступами до Львова. Тоді сторони очікували, що повториться ситуація 1918 р., коли після ослаблення основних гравців світової війни в протиборство вступили українці та поляки, намагаючись закріпити спірні терени за собою. Цього разу німці також відіграли не найменшу роль: вони загострювали міжнаціональну напругу, особливо 1943 р., виселяючи поляків із сіл Замоїщини та заселяючи звільнену територію українцями.

Період депортацій — це осінь 1944 — літо 1947 рр. У Польщі поступово утверджувалася комуністична влада, керована з Кремля, яка, щоби здобути підтримку суспільства, взялася за творення однопартійної держави, виселяючи всіх неполяків за межі країни. Це стосувалось передусім українців. Аби змусити їх покинути рідні землі, влада вдавалася до найбрутальніших методів. Як пише Євгеніуш Миронович, «українці, як і німці, після війни мали в поляків погану славу. Політика влади тішилася повною суспільною підтримкою. Документи органів місцевої влади свідчать, що саме з найнижчих щаблів лунали заклики до радикальних дій — до заходів, яких вживали на найвищих щаблях. До 1949 р. українців не захищало законодавство. А з огляду на те, що на теренах СРСР тривав український збройний опір, радянська влада розв'язала полякам руки у вирішенні української проблеми»³. Жорсткі репресії польської комуністичної влади супроводжували акції антикомуністичного польського підпілля, яке мстилося цивільному українському населенню Закерзоння за антипольську діяльність УПА на теренах Волині та Галичини в 1943—1944 рр. Крім того, на теренах Польської Народної Республіки (ПНР), передовсім це стосувалось прикордоння, вільно

* Ця тема, на нашу думку, особливо важлива, оскільки міжнародне право такі події кваліфікує як військові злочини.

³ Mironowicz E. *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944-1947 // Akcja «Wiśła»*. Red. J. Pisuliński. — Warszawa, 2003. — S. 63.

діяли відділи НКВД СРСР. Їхньою метою було розбити УПА, задля цього вони вдавалися до провокативних нападів на українські села.

Два названі періоди — час найбільших втрат серед українського населення Закерзоння. Проте також слід узяти до уваги «пролог» закерзонської трагедії — вбивства близько півтисячі українських інтелігентів на Холмщини в 1942—1943 рр. — та її «епілог» — операцію «Вісла» й концтабір у Явожно.

Польську історіографію питання умовно поділяємо на два періоди: комуністичний та сучасний. Популярність тематики українського визвольного руху на Закерзонні у польській історіографії визначили політичні чинники. Польська офіційна пропаганда скористалася численними українськими акціями для того, щоб уособити українську меншість у стереотипному образі внутрішнього ворога. У перманентній пропагандивній боротьбі з цим «ворогом» відбувалась консолідація суспільства в ПНР. Характерно, що польські автори поверталися до теми українського визвольного руху щоразу, коли в країні ставалися раптові політичні зміни. Політизованість польської комуністичної історіографії значно знижує наукову вартість досліджень. Однак завдяки зацікавленості офіційної Варшави дослідники мали доступ до потужної джерельної бази.

Після 1989 р., коли в Польщі розпочались політичні зміни, комуністична історіографія припинила існувати. Першим вагомим чинником, який вплинув на подальший розвиток історичної науки в Польщі, було скасування політичної цензури. Наступним, не менш важливим, стало розширення доступу до джерельної бази, що було наслідком політичних змін не тільки в Польщі, а й в Україні та Росії. Окремо варто зважити на розвиток української історіографії, адже польські науковці значною мірою спрямовують свої дослідницькі зусилля на дискусію з українськими колегами. Варто також звернути увагу на політичне значення об'єктивного висвітлення історії УПА в Польщі як фактора відмови від тоталітарного минулого (як комуністичного, так і попередніх епох) та засобу лібералізації польського суспільства. Для деяких польських істориків реанімація тез комуністичної історіографії про УПА означає повернення суспільної свідомості до цінностей тоталітаризму. Поза тим не слід забувати про зв'язок сучасної польської історіографії з доробком історіографії комуністичної, а також про вплив на неї дискусій в еміграції.

Найґрунтовнішим дослідженням комуністичного періоду про український визвольний рух у Польщі є монографія Веслава Шоти і Антоні Щесняка «Дорога в нікуди». Вони покладають вину за терор проти українського населення тільки на польське антикомуністичне підпілля. Польські історики пишуть, що ці акції були відповіддю на «пацифікацію десятків польських сіл» на теренах Закерзоння, яку нібито чинила УПА⁴. Однак вони зазначають, що головна причина антиукраїнського терору полягала «в ненависті польських націоналістів до українського народу взагалі»⁵. Між іншим дослідники стверджують, що найжорстокіших знущань зазнали ті закерзонські українці, які були прихильниками комуністичної влади⁶.

В. Шота і А. Щесняк не подають узагальнених відомостей щодо чисельності українських цивільних жертв польського терору на Закерзонні, проте наводять цифри стосовно окремих інцидентів. Зокрема, вони згадують про 198 українців із с. Верховина, яких 6 червня 1945 р. замордували відділи НСЗ (NYS — Narodowe Siły Zbrojne — Національні Збройні Сили) під командуванням ‘Сірого’⁷. Історики зазначають: «Антиукраїнський терор проводили здебільшого відділи НСЗ і НОВ (NOW — Narodowa Organizacja Wojskowa — Національна Військова Організація), які часом із цією метою навіть організували тривалі рейди»⁸.

Автори «Дороги в нікуди» замовчують факти терору силових структур комуністичної Польщі проти цивільних українців. Вони пишуть: «За неповними даними, втрати українських націоналістів за період від червня 1945 р. до березня 1947 р. складають 3 393 загиблих. Можна припускати, що точні дані підняли би це число до близько 4 000⁹». Однак Шота і Щесняк наголошують, що всі ці люди були озброєні і загинули в боях¹⁰. На жаль, нам не вдалося знайти у праці відомостей щодо зброї, здобутої в сутичках з українськими

⁴ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. — Warszawa, 1973. — S. 345.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.* — S. 346.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Ibid.* — S. 421.

¹⁰ *Ibid.* — S. 422.

партизанами, щоб пересвідчитись, чи дійсно більшість загиблих могли бути озброєними. Зрештою, дослідники самі ж визнають: «Траплялись також випадки, коли гинули цивільні українці, випадково втягнуті у вир боїв¹¹».

Відомості про трагедію Верховини автори почерпнули безпосередньо з архівних джерел. Натомість втрати визвольного руху від червня 1945 р. до березня 1947 р. було підраховано на підставі архівних матеріалів та інформації, засвідченої в науковій літературі. Польські дослідники підсумували результати діяльності деяких військових з'єднань. Неточність підрахунків була зумовлена браком інформації щодо кількох з'єднань, які, щоправда, складали незначний відсоток від усіх сил, залучених до боротьби з УПА.

Маючи широкий доступ до польських архівів, автори «Дороги в нікуди» ретельно підраховували польські жертви серед цивільного населення. Натомість щодо української сторони вони чомусь не зробили аналогічних підрахунків, наголосивши на тому, що польські війська знищували лише тих українців, які були озброєними та вступали в бій.

Безперечним проривом у дослідженні українського визвольного руху в польській історіографії стала стаття «Польсько-український конфлікт 1943—1947»¹² Тадеуша Ольшанського, опублікована 1989 р. у Франції. Польський історик зробив першу спробу узагальнити кількість українських жертв на Закерзонні, зазначивши, що вже на зламі 1942/1943 рр. у Люблінському воєводстві від рук поляків загинуло близько 400 українців (повідомлення українських діаспорних науковців)¹³. Також він згадує про т. зв. «холмський фронт» — українсько-польські бої навесні 1944 р. на Холмщині. Т. Ольшанський пише про те, що польські партизани масово палили українські села (тільки в гмінах Сагринь і Крилів від 9 до 12 березня спалено 17 сіл, а в с. Сагринь загинуло близько 500 осіб)¹⁴. Однак дослідник не наводить узагальнених цифр.

¹¹ *Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. — S. 422.*

¹² *Lukaszów J. [Olszański T. A.] Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 // Zeszyty Historyczne. — Paryż, 1989. — Z. 90. — S. 159–199.*

¹³ *Ibid. — S. 166.*

¹⁴ *Ibid. — S. 182.*

Т. Ольшанський проаналізував відомості, подані у В. Шоти та А. Щесняка: «Згідно з офіційними повідомленнями, під час операції “Вісла” загинуло 186 солдатів та 333 функціонери УБ (UB — Urząd Bezpieczeństwa — Управління Безпеки. — А. Ш.) та міліції, а з українського боку “ліквідовано (вбито або схоплено) 1 506 осіб”. Така диспропорція наводить на думку, що більшість убитих українців були цивільними. Із наведеного зрозуміло, що загальні втрати українців сягають 5 500 вбитих, щоправда, не згадано про тих, кого замордувало польське підпілля. Видається правдоподібним, що українські втрати в Польщі від осені 1944 р. до кінця 1947 р. становлять близько 8—10 тис. полеглих та замордованих, — втрати колосальні з огляду на кількість української меншини в Польщі»¹⁵.

Відзначимо, що для написання цієї статті Т. Ольшанський використав лише опубліковані джерела, зокрема видані в ПНР, а також «Літопис УПА». Крім того, він опрацював дослідження офіційних польських істориків-комуністів, українських дослідників у діаспорі та спогади очевидців.

Ришард Тожецький, який починав свою наукову кар’єру в комуністичній Польщі з дослідження українського питання в політиці нацистської Німеччини¹⁶, у посткомуністичний період написав монографію «Поляки та українці. Українська справа під час II Світової війни на теренах II Речі Посполитої»¹⁷. Автор не подав узагальнених відомостей щодо кількості жертв серед українців Закарпаття, хоча на час виходу книги в польській історіографії вже були спроби зробити такі підрахунки, наприклад у згаданій статті Т. Ольшанського¹⁸. Проте він висвітлив деякі аспекти проблеми. Зокрема зазначив, що протягом 1944 р. і до травня 1945 р. на теренах Закарпаття брутально діяли відділи НКВД. У деяких випадках терору зазнавали цілі села. Р. Тожецький зауважив, що співпраця місцевих поляків з НКВД в антиукраїнських акціях була вимушеною: «[...] тільки одиниці могли згодитись на таку співпрацю не з примусу»¹⁹. Згадано і про причину жорстокості цього конфлікту: за

¹⁵ Łukaszów J. [Olszański T. A.] *Walki polsko-ukraińskie 1943-1947*. — S. 199.

¹⁶ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*. — Warszawa, 1972.

¹⁷ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. — Warszawa, 1993.

¹⁸ Łukaszów J. [Olszański T. A.] *Walki polsko-ukraińskie... S. 159 — 199*.

¹⁹ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy*. — S. 298.

роки радянських та нацистських репресій людське життя знецінилося²⁰. Дослідник переконує, що протистояння поляків та українців навмисне підтримували німці. На його думку, найпомітніше це було на Люблінщині, тобто на Закерзонні²¹. Р. Тожецький пише, що інформація про число жертв польсько-українського конфлікту на Закерзонні є доволі приблизною через брак даних²². Утім, він згадує про конкретні випадки польського терору, зокрема у селах Завадка Морохівська та Верховини. У примітках наведено перелік джерел, із яких можна почерпнути більше інформації про антиукраїнські акції поляків — документи польського підпілля з архівів Польщі, а також матеріали, опубліковані в праці В. Шоти та А. Щесняка «Дорога в нікуди»²³. Виконавцями нападів на українські села були різні формування польського підпілля: АК, БХ (ВCh — Bataliony Chłopskie — Селянські Батальйони), відділи ВП (WP — Wojsko Polskie — Військо Польське), а також поляки, які співпрацювали з нацистами²⁴. На підставі документів АК автор стверджує, що напади польського підпілля на українські села були тільки формою відплати за аналогічні дії УПА²⁵. Він також цитує наказ для вояків АК, в якому є категорична заборона вбивати українських дітей та жінок, але зазначає, що в тогочасних умовах далеко не всі накази виконувалися²⁶. Значну увагу Р. Тожецький приділив мотивам обох сторін конфлікту. Зокрема, він пише, що поляки боролися за територію Західної України, «щоб утримати позиції Польщі в Європі. Вважалося, що володіння цим східним стратегічним буфером, яким за іншого розвитку подій можна би було пожертвувати, мало, власне, гарантувати ці позиції. Складність полягала в тому, що ці землі населяла чужа більшість, із якою раніше панівна меншість не хотіла і не змогла налагодити співжиття»²⁷. Дослідник стверджує, що польські сили пропонували українській стороні в обмін на визнання status quo ante bellum «фактичну рівність» у майбутній

²⁰ Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy*. — S. 306.

²¹ *Ibid.* — S. 307.

²² *Ibid.* — S. 299.

²³ *Ibid.* — S. 289.

²⁴ *Ibid.* — S. 268.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.* — S. 289.

²⁷ *Ibid.* — S. 307–308.

державі. Також він наголошує на тому, що Й. Сталін поведився з українцями набагато гірше, аніж поляки²⁸.

Найбільш ґрунтовно польсько-українське протистояння на Закарзонні дослідив сучасний польський дослідник Ґжеґож Ґ. Мотика. Він пише, що в 1943—1944 рр. на теренах Люблінщини та Ряшівщини загинуло близько 3—5 тис. українців²⁹. Автор не погоджується з тезою Лева Шанковського про те, що операція УПА на Волині в липні 1943 р. була наслідком антиукраїнських дій польського підпілля на Холмщині. Він наполягає, що лише поява втікачів із Волині та Галичини на згаданих теренах спровокувала польське підпілля на масові антиукраїнські акції³⁰. Іншою причиною було переселення українців у польські села на Замойщині, населення яких депортували 1943 р. німці³¹. Також згадано про те, що у вересні 1943 р. на Люблінщині з'явилися листівки із закликом до поляків покинути ці терени — такі дії «доливали олії у вогонь»³². У відповідь на антипольські акції УПА на Люблінщині на початку 1944 р. польське підпілля в березні того ж року провело «партизанську офензиву», внаслідок якої спалено 20 українських сіл та замордовано 1 500 українців³³. Ґ. Мотика вважає, що УПА ставила собі за мету провести деполонізацію Люблінщини³⁴. Загалом, викладені факти справляють враження, що автор намагається виправдати дії польської сторони. Ґ. Мотика підводить читача до думки, що українці Люблінщини самі накликали на себе терор 1943—1944 рр.

Ґ. Мотика пише: «Особливо трагічні події трапилися на початку 1945 р. Десь від 15 лютого у смузі від Любачева по Сянік вчинено низку брутальних колективних та індивідуальних убивств українців. Неодноразово спалювали цілі села, проводили жорстокі розправи над українцями, котрі поверталися з робіт у Німеччині. Ббивства були скоєні як звичайними бандами грабіжників, так і

²⁸ *Torzęcki R. Polacy i Ukraińcy. — S. 309.*

²⁹ *Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. — Warszawa, 2006. — S. 398.*

³⁰ *Ibid. — S. 395.*

³¹ *Motyka G. Tak było w Bieszczadach. — S. 172.*

³² *Motyka G. Ukraińska partyzantka... — S. 395.*

³³ *Ibid. — S. 396.*

³⁴ *Motyka G. Tak było w Bieszczadach. — S. 206.*

відділами АК, БХ, НЗВ (NZW — Narodowy Związek Wojskowy — Національний військовий союз. — А. Ш.) та урядовими військами. Не підлягає сумніву, що ці злочини скоїли поляки. Про це говорять виразно, незалежно один від одного, польські, українські та радянські документи. Невідомою є чисельність загиблих. Різні джерела подають відмінні дані»³⁵. Ґ. Мотика наводить перелік атакованих сіл і відомості щодо жертв. Цей перелік ґрунтується на польських та російських архівних джерелах, українських та польських публікаціях. Автор твердить: «Сукупно це дає від бл. 2 600 до 3 900 осіб, не рахуючи вбитих у Верховинах. [...] Згідно з даними НКВД, між березнем і травнем 1945 р. на Ряшівщині загинуло бл. 2 400 українців, можливо, це число найближче до правди»³⁶. У висновках дослідник пише, що на початку 1945 р. на Ряшівщині загинуло бл. 3—3,5 тис. українців³⁷. Ґ. Мотика бачить два основні чинники цієї хвилі терору: повоєнний період був сприятливим для поширення бандитизму; проведення радянських провокацій³⁸.

У висновках наведено узагальнені відомості: «В результаті боїв 1945—1948 рр. з українського боку загинуло бл. 6—7 тис. осіб, здебільшого цивільних. [...] Загалом у 1943—1948 рр. на теренах сучасної Польщі загинуло бл. 7—8 тис. поляків та бл. 10—12 тис. українців»³⁹. Звернімо увагу й на те, що у вказаних цифрах зведено цивільні та військові втрати.

У праці Ґ. Мотики «Так було в Бескидах. Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр.» найґрунтовніше з-поміж інших наукових публікацій досліджено питання втрат українського цивільного населення, заподіяних польськими військовими формуваннями на Закерзонні в 1943—1948 рр. Автор використав широку джерельну базу архівів Польщі, України та Росії. Окрім цього, Ґ. Мотика послуговувався численними опублікованими монографіями, документами й спогадами. Також він сам зібрав свідчення кількох очевидців, зокрема Івана Кривуцького, котрий як член Служби безпеки ОУН особисто складав списки загиблих українців у селах Бахів та

³⁵ *Motyka G. Tak było w Bieszczadach. — S. 238.*

³⁶ *Ibid. — S. 241.*

³⁷ *Ibid. — S. 478.*

³⁸ *Ibid. — S. 241–243.*

³⁹ *Ibid. — S. 481.*

Березка. У працях дослідника є численні описи конкретних акцій, наприклад у Верховинах та Завадці Морохівській. Відзначимо, що автор цитує польські й українські джерела (трагедія с. Сагринь)⁴⁰. На нашу думку, інформація Г. Мотики щодо українських жертв на Закерзонні найвірогідніша, порівняно з результатами досліджень інших науковців. Спостерігається, щоправда, деяка тенденційність історика у визначенні причин конфлікту. Утім, треба визнати, що він дає мінімум власних оцінок і максимум документально підтверджених фактів, які читач повинен аналізувати сам.

На сучасному етапі проблемою визначення чисельності українських цивільних жертв у польсько-українському конфлікті 1943—1944 рр. на теренах Закерзоння, oprіч науковців, займаються і правоохоронні органи. Закон про Інститут Національної Пам'яті — Комісію розслідування злочинів проти польського народу від 18 грудня 1998 р. наклав на слідчий відділ Інституту обов'язок розслідувати військові злочини, вчинені від 1 вересня 1939 р. до 31 грудня 1989 р. проти польських громадян, зокрема мешканців Галичини та Волині (сучасні кордони Польщі були узгоджені на міждержавному рівні 1945 р.). Якщо злочини були скоєні на теренах сучасної Польщі, то розслідування проводять навіть тоді, коли від них постраждали негромадяни Польщі, — це стосується передовсім українців, які втратили польське громадянство внаслідок зміни окупаційних влад упродовж війни або вже у повоєнні роки — у зв'язку з дискримінаційною політикою Польщі. 2002 р. Пйотр Зайонц опублікував повідомлення про діяльність Комісії⁴¹. В ньому йшлося про те, що Люблінське відділення Комісії проводить розслідування вбивств цивільного українського населення, вчинених 6 червня 1945 р. в с. Верховини, та акції, проведеної 9 і 10 березня 1944 р. в селах Сагринь, Ласків, Шиховичі й в інших місцевостях Грубешівського повіту. Слідство не встановило точної чисельності жертв антиукраїнської акції на Грубешівщині; приблизні ж підрахунки дали півтори тисячі осіб, серед яких велику частку становило цивільне населення⁴². Слідство повинно з'ясувати, чи метою

⁴⁰ Motyka G. *Tak było w Bieszczadach*. — S. 187–188.

⁴¹ Zajac P. *Śledstwa prowadzone przez Główną Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu dotyczące stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939-1948 // Akcja «Wisła» / Red. J. Pisuliński. — Warszawa, 2003. — S. 118–124.*

⁴² *Ibid.* — S. 121.

акції польських партизанів було завадити очікуваній на 16 березня 1944 р. атаці українських сил, чи вона свідомо була спрямована проти цивільних українців, а отже особи, які брали в ній участь, підлягають кримінальній відповідальності. Щодо подій у Верховинах, крім головної версії, за якою паціфікацію села провели вояки НСЗ, вивчають також інші: припускають, що злочин було вчинено перодоягненим відділом ВП, НКВД чи УБ. 20 вересня 2001 р. в Ряшеві розпочато розслідування масових убивств 1—3 березня 1945 р. в Павлокомі, де загинуло 368 українців. Розслідують також загибель 150 українських мешканців с. Малковичі й кількох десятків українців у сусідніх селах. Існує «обґрунтована підозра», що виконавцями цих злочинів могли бути члени БХ⁴³. Ряшівська Комісія розслідує масові вбивства 25 січня, 28 березня і 13 квітня 1946 р., вчинені ВП в Завадці Морохівській, де загинуло близько сімдесяти українців. Із зібраного матеріалу стає зрозумілим, що 28 березня і 13 квітня 1946 р. солдати ВП розстріляли ще кільканадцять українців. Слідство перебуває на етапі з'ясування обставин цих подій. Комісія в Катовіцах провадить розпочате 1996 р. розслідування знущань над українцями функціонерів органів безпеки та охоронців Центрального табору праці в Явожно в 1947—1949 рр. Загалом від 1947 р. там було ув'язнено 3 760 українців, із яких 161 помер у таборі. У процесі слідства підтверджено факти знущання над в'язнями. У Явожно діяла система протиправних покарань за найдрібніші провини. Заслухані у справі свідки скаржилися на голод, який панував у таборі. Комісія в Познані розслідує розстріл 25 українців солдатами Червоної армії навесні 1945 р. в місцевості Кшивніца. З'ясовують персональну інформацію про постраждалих, їхніх родичів та про свідків цього злочину⁴⁴. Мета кожного розслідування — з'ясувати, чи було порушено кримінальне законодавство, і якщо так, то притягнути до відповідальності винуватців. Зауважимо, що багатьох осіб, яким можна висунути звинувачення, вже немає серед живих. Однак, згідно з законом, Комісія і в такому випадку повинна провадити ґрунтовне розслідування.

Характерною тенденцією для низки польських авторів (особливо комуністичного періоду) є вперте небажання подавати зведені

⁴³ Zajac P. *Sledstwa prowadzone przez Główną Komisję...* — S. 122.

⁴⁴ *Ibid.* — S. 124.

відомості щодо українських втрат. Такої позиції дотримувались Р. Тожецький, В. Шота й А. Щесняк, хоч вони й мали доступ до архівів. Підтвердження цьому — стаття Т. Ольшанського, який, послуговуючись лише опублікованими документами та працями (зокрема і згаданих авторів), ще 1989 р. спробував узагальнити інформацію про кількість українських жертв на Закерзонні. Він ствердив, що українські втрати в Польщі від осені 1944 р. до кінця 1947 р. склали близько 8—10 тис. полеглих та замордованих. Ще одним польським дослідником, який зробив нову спробу підрахувати українські жертви на Закерзонні, є Ґ. Мотика. За його даними, в 1943—1948 рр. на теренах сучасної Польщі загинуло близько 10—12 тис. українців. Т. Ольшанський, на відміну від Ґ. Мотики, не врахував півтори тисячі українців, які загинули на Холмщині навесні 1944 р., хоч і згадав про них у статті. Тому можна вважати, що дані цих дослідників загалом збігаються. Крім того, Ґ. Мотика опрацьовував безпосередньо архівні матеріали і міг порівнювати їх із широким колом наукових публікацій, яких ще не було, коли писав свою статтю Т. Ольшанський. Це дає підстави вважати, що на сучасному етапі відомості Ґ. Мотики найвірогідніші. Однак ні Т. Ольшанський, ні Ґ. Мотика не розокремлюють військових і цивільних жертв. Подальше дослідження власне цивільних втрат українців, заподіяних польськими військовими формуваннями на Закерзонні в 1943—1948 рр., може бути пов'язане з діяльністю Комісії розслідування злочинів проти польського народу.